

ANETA CZERNATOWICZ-KUKUCZKA¹

MAŁGORZATA KOSSOWSKA²

GABRIELA CZARNEK²

EWA SZUMOWSKA²

PAULINA SZWED²

¹Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny, Instytut Religioznawstwa

²Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny, Instytut Psychologii

Radzenie sobie z niepewnością na poziomie przekonań i sądów społecznych

Sposób cytowania: Czernatowicz-Kukuczka, A., Kossowska, M., Czarnek, G., Szumowska, E., Szwed, P. (2020). Radzenie sobie z niepewnością na poziomie przekonań i sądów społecznych. W: M. Kofta, A. M. Rędzio (red.), *Poczucie kontroli i niepewność: Konsekwencje dla rozumienia świata społecznego* (s. 111-138). Warszawa: Liberi Libri.

Finansowanie: grant Narodowego Centrum Nauki przyznany Małgorzacie Kossowskiej na podstawie decyzji nr DEC-2011/02/A/HS6/00155.

Adres do korespondencji:

Aneta Czernatowicz-Kukuczka: aneta.czernatowicz-kukuczka@uj.edu.pl

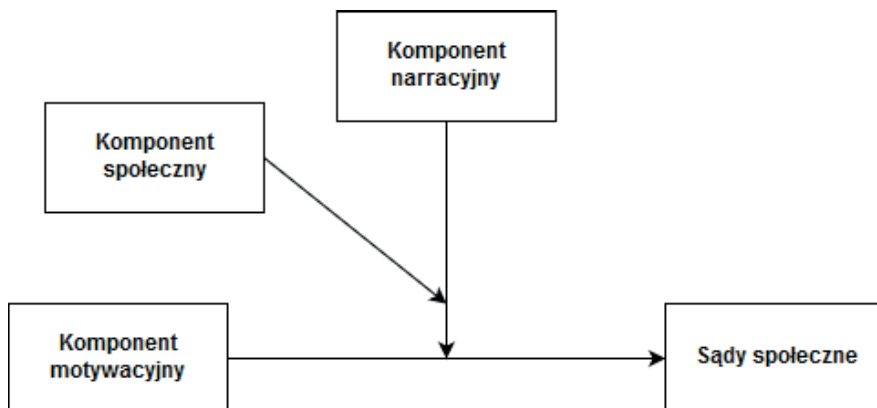
Streszczenie

W niniejszym rozdziale proponujemy analizę sądów społecznych z perspektywy 3-Komponentowego Modelu Zaangażowania Ideologicznego (Model 3K: komponent motywacyjny, komponent narracyjny oraz komponent społeczny). Odnosząc się do komponentu motywacyjnego wskazujemy, iż u podłoża różnych ideologii (politycznych, religijnych, naukowych) leży potrzeba redukcji niepewności. Możliwość zaspokajania tego motywu jest powiązana z komponentem narracyjnym, czyli systemem przekonań zawierającym się w ramach poszczególnych światopoglądów. Postulujemy tu, że znaczenie mają formalne charakterystyki systemu, takie jak struktura czy odwołanie do autorytetów, podczas gdy treść pełni drugorzędną rolę. Z kolei komponent społeczny, czyli identyfikacja z grupą i podzielenie poglądów z innymi ludźmi, wzmacnia przekonanie na temat słuszności i prawdziwości narracji. Naszym celem jest więc pokazanie związków pomiędzy różnymi ideologiami społecznymi a potrzebą redukcji niepewności oraz wskazanie potencjalnych mechanizmów, które mogą tłumaczyć te związki.

Słowa kluczowe: model 3K, motywacja, narracja, niepewność, sądy społeczne, sieć społeczna

Od tego, jak ludzie postrzegają otaczający świat, zależą ich decyzje, wybory i działania. Jednym z elementów składających się na tę wizję są sądy społeczne, czyli uogólnione, podzielane systemy założeń i oczekiwań na temat siebie, świata fizycznego, społecznego i duchowego, a także relacji między nimi (Leung i in., 2002; Kruglanski, 1989) W tym rozdziale proponujemy spojrzeć na sądy społeczne przez pryzmat 3-Komponentowego Modelu Zaangażowania Ideologicznego (komponent motywacyjny, narracyjny i społeczny, ang. *3N Model: Need, Narrative, Network*; Kruglanski, Jasko, Webber, Chernikova, Molinario, 2018; Webber, Kruglanski, 2018; por. rysunek 1). Komponent motywacyjny (*Need*) opisuje potrzeby motywujące do działania. W niniejszym opracowaniu postulujemy, że jednym z dominujących motywów w tym obszarze jest potrzeba redukcji niepewności (Festinger, 1954; Jonas i in., 2014; Kruglanski, 1989, 2004; Kruglanski, Dechesne, Orehek, Pierro, 2009; van den Bos, Lind, 2002). Komponent narracyjny (*Narrative*) dotyczy systemu przekonań, poprzez który potrzeby są zaspokajane. Z badań wynika, że potrzeba redukcji niepewności może leżeć u podłoża tak różnych treściowo światopoglądów, jak światopogląd polityczny (np. Frenkel-Brunswick, 1949; Jost, Glaser, Kruglanski, Sulloway, 2003; Rokeach, 1956), religijny (np. Altemeyer, Hunsberger, 1992; Hogg, Adelman, Blagg, 2010) czy naukowy (np. Rutjens, van Harreveld, van der Pligt, 2010). Wreszcie komponent społeczny (*Network*) odnosi się do identyfikacji z grupą, która podziela, a przez to uwiarygadnia i wzmacnia dane poglądy (Kruglanski i in., 2018), tym samym zapewniając skuteczne zaspokajanie ważnych potrzeb.

Uważamy, że 3-Komponentowy Model Zaangażowania Ideologicznego (Model 3K) pozwala na kompleksowe ujęcie zagadnienia sądów społecznych: poza analizą ich motywacyjnych uwarunkowań pokazujemy, w jaki sposób zaspokajają one potrzeby epistemiczne, odwołując się do formalnej struktury ich treści oraz uwzględniając przestrzeń społeczną, w której funkcjonują. Nasz rozdział rozpoczniemy od analizy motywacyjnych uwarunkowań sądów społecznych.

Rysunek 1. Sądy społeczne w ramach 3-Komponentowego Modelu Zaangażowania Ideologicznego.

Komponent motywacyjny sądów społecznych

Wielu badaczy zwracało uwagę na rolę motywacji, zwłaszcza epistemicznej, w kształtowaniu się sądów społecznych (Altemeyer, Hunsberger, 1992; Kruglanski, 1989). W tym rozdziale skupimy się na potrzebie pewności, a co za tym idzie – silnym dążeniu do redukcji niepewności w momencie, kiedy się ona pojawia. Podobnie jak w innych opracowaniach (np. Kossowska, Szumowska, Szwed, 2018; zob. też: Kossowska, Szumowska, w tym tomie) niepewność rozumiemy szeroko, tj. jako sytuację konfliktową będącą skutkiem niespójności w systemie wiedzy. Niespójność taka może być odczuwana awersyjnie, co wzbudza silną motywację do jej redukcji (np. Festinger, 1957; Proulx, Inzlicht, Harmon-Jones, 2012). Ludzie różnią się jednak wrażliwością na niepewność – jedni tolerują duże rozbieżności, podczas gdy dla innych nawet niewielka niespójność może okazać się wysoce awersyjna. Dobrze ilustruje to wymiar potrzeby poznawczego domknięcia (*need for cognitive closure*; Kruglanski, 1989): wszyscy mamy motywację do redukcji awersyjnie odczuwanej niepewności, szczególnie w sytuacji lęku i zagrożenia, ale u osób z wysokim poziomem potrzeby poznawczego domknięcia motywacja ta jest szczególnie silna i dominująca.

W jaki sposób ludzie radzą sobie z niepewnością? Zgodnie z modelem Jonas i in. (2014) możliwości jest wiele: od strategii bezpośrednio nakierowanych na rozwiązanie problemu, np. unikanie zagrażających bodźców (strategie

proksymalne), po strategię zastępcze, pomagające radzić sobie z niepewnością pośrednio (strategie dystalne). Strategie proksymalne często są niemożliwe do zastosowania (np. żadne działanie nie uczyni nas nieśmiertelnymi, niemożliwa jest więc bezpośrednia redukcja lęku przed śmiercią), dlatego ludzie chętnie sięgają po strategię dystalne jako zastępcze sposoby radzenia sobie w sytuacji niepewności. Jedną z efektywniejszych strategii tego typu jest zaangażowanie ideologiczne (por. Kossowska i in., 2018). Poniżej przedstawimy badania, które dowodzą, że określone poglądy nasilają się w wyniku niepewności sytuacyjnej oraz dyspozycyjnej wrażliwości na ten stan.

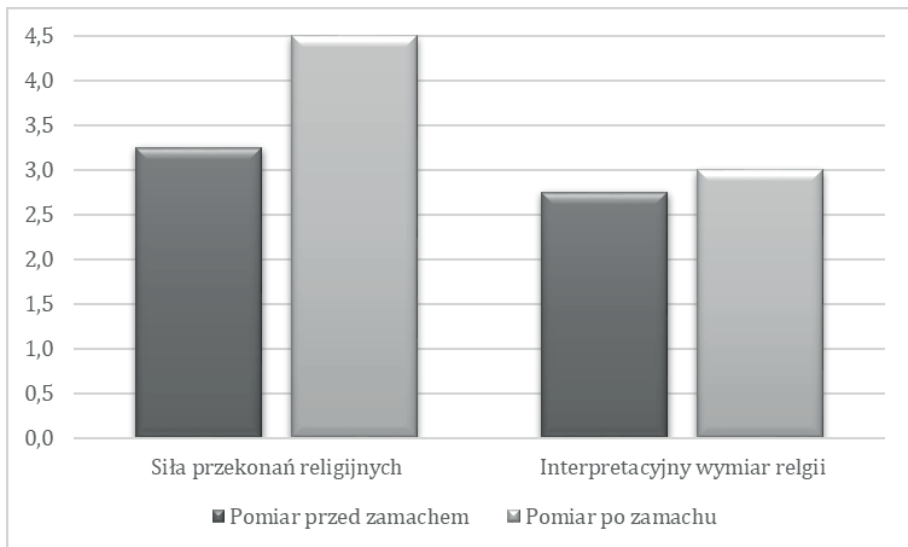
Religia i ateizm

Często badaną w kontekście niepewności ideologią jest religia (podsumowanie zob. w: Kossowska i in., 2018; Szumowska, Czernatowicz-Kukuczka, Kossowska, Król, Kruglanski, 2019). Istnieją liczne dowody na to, że nasilenie potrzeby poznawczego domknięcia, tj. motywacji do redukcji niepewności przez formułowanie wiedzy pewnej i niepodważalnej, jest powiązane z religijnym fundamentalizmem (Brandt, Reyna, 2010; Saroglou, 2002) czy religijną ortodoksją (Kossowska, Czernatowicz-Kukuczka, Sekerdej, 2017). Wskazane typy religijności charakteryzują się silnym przywiązaniem do dogmatów religijnych, postrzeganych jako niepodważalne i ostateczne prawdy o świecie (Altemeyer, Hunsberger, 1992; Wulff, 1991). Prawdopodobnie taka struktura przekonań zapewnia ludziom o wysokiej potrzebie poznawczego domknięcia poczucie pewności i stabilności.

Wiele wyników badań sugeruje również, że religijność nasila się w sytuacji niepewności. W naszym badaniu, przeprowadzonym tydzień przed i tydzień po zamachach w Paryżu w 2015 roku, dokonaliśmy pomiaru m.in. siły przekonań religijnych, traktowanej przez nas jako miara religijnej ortodoksji (zob. Sekerdej, Kossowska, Czernatowicz-Kukuczka, 2018) oraz skłonności do odkrywania symbolicznych znaczeń w ramach religii (wymiar interpretacyjny religii) za pomocą *Kwestionariusza przekonań postkrytycznych* (Hutsebaut, 1996), bazującego na teorii religii opracowanej przez Wulffa (1991). Wspomniane wydarzenie potraktowaliśmy jako naturalną manipulację niepewnością (Czernatowicz-Kukuczka, Kossowska, Szwed i Sekerdej, 2019)¹. W trakcie drugiego

¹ W trakcie prowadzonego w ramach innego projektu badania, w którym wykorzystywaliśmy miary religijności, miały miejsce zamachy terrorystyczne w Paryżu. Biorąc pod uwagę wagę

pomiaru uczestnicy deklaruwali znacznie wyższy poziom siły przekonań religijnych, podczas gdy nie zaobserwowaliśmy istotnych różnic w religijności na wymiarze interpretacyjnym (zob. rysunek 2). Może to sugerować, że ortodoksyjne przywiązanie do wartości religijnych jest odpowiedzią na niepewność. Również niepewność doświadczana w codziennym życiu może nasilać przekonania religijne. W jednym z eksperymentów wykazano, że czytanie niezrozumiałego tekstu prowadzi u osób z wysoką awersją niepewności do nasilenia idealizmu religijnego, rozumianego jako wiara w idee religijne, jak np. istnienie Boga czy życie po śmierci (McGregor, Nash, Prentice, 2010). Analogicznie w naszych badaniach uczestnicy, którym prezentowano zdania odnoszące się do niepewności (np. „Czasami nie mogę zasnąć w nocy, gdy nie wiem, co się może wydarzyć następnego dnia”), deklaruwali silniejszą skłonność do angażowania się w zachowania religijne, takie jak post czy uczestnictwo w mszy świętej, w porównaniu do osób, którym prezentowano zdania neutralne (Sekerdej i in., 2018).

Rysunek 2. Różnice w religijności w następstwie zamachu terrorystycznego.

tych wydarzeń, skontaktowaliśmy się z naszymi uczestnikami, prosząc o ponowne uzupełnienie tych samych kwestionariuszy. Tym samym możliwe było prześledzenie zmian w religijności, które nastąpiły w wyniku zamachów.

Wyniki te sugerują, że w sytuacji niepewności ludzie stają się przychylniejsi dogmatycznym poglądom religijnym i chętniej angażują się w religijne rytuały. Światopoglądowi religijnemu często przeciwstawia się poglądy ateistyczne, które miałyby się wiązać z większą tolerancją niepewności, a co za tym idzie – większą otwartością i elastycznością (zob. Zuckerman, 2013). Jednak już na poziomie rozważań teoretycznych Wulff (1991) zaznaczał, że niewiara, podobnie jak religia, może mieć charakter zarówno otwarty, jak i dogmatyczny. W jednym z naszych badań istotnie udało się pokazać, że potrzeba poznawczego domknięcia pozytywnie korelowała z dogmatycznym ateizmem, mierzonym *Skalą przekonań postkrytycznych* (Kossowska, Czernatowicz-Kukuczka i in., 2017). Również Silver, Coleman, Hood i Holcombe (2014) sugerowali, że ateizm nie jest konstruktem jednorodnym. Jednym z sześciu typów ateizmu był *anty-teizm*, czyli przekonanie, że wiara jest szkodliwa społecznie, bo wynika z ciemnoty i ignorancji. Badacze wykazali, że ten typ ateizmu najsilniej wiąże się z dogmatyzmem (Rokeach, 1960). Istnieją dowody empiryczne na rzecz tezy, że przekonania motywowane niepewnością mają właśnie charakter dogmatyczny (zob. Kossowska i in., 2018). Również wyniki badań eksperymentalnych sugerują nie tylko związki religijności, ale i ateizmu z niepewnością. Przykładowo aktywizacja myśli o własnej śmierci (co wzbudza niepewność; zob. Jonas i in., 2014) u niewierzących skutkowało nasileniem przekonań ateistycznych (Vail, Arndt, Abdollahi, 2012). Wyniki te sugerują, że ateizm może pełnić analogiczne do religii funkcje paliatywne w obliczu niepewności.

Przekonania polityczne

Psychologowie od lat są przekonani, że poglądy polityczne są motywowane, czyli służą zaspokajaniu określonych potrzeb (np. Altemeyer, 1981; Frenkel-Brunswick, 1949; Jost i in., 2003; Rokeach, 1956). Najczęściej badania w tej sferze odnosiły się do związków między potrzebą pewności a ideologią konserwatywną/prawicową² (np. Jost, Federico, Napier, 2009). W 2003 roku Jost

2 W rozdziale tym używamy pojęć konserwatywny/prawicowy lub liberalny/lewicowy zamiennie, zdając sobie sprawę z politologicznych różnic, jakie te wymiary niosą. Wiemy też, że w USA badacze posługują się najczęściej wymiarem konserwatyzm-liberalizm, ale w kontekście europejskim, a szczególnie polskim, zasadniejsze wydaje się mówienie o przekonaniach pra-

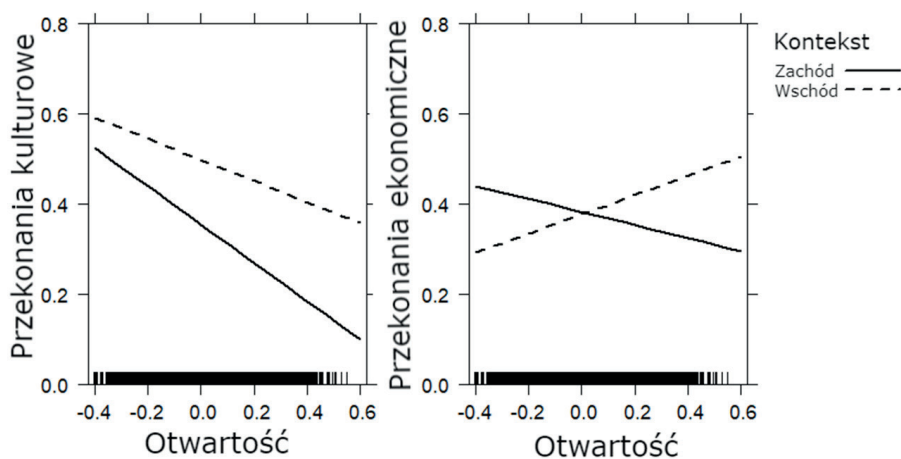
ze współpracownikami przeprowadził metaanalizę uwzględniającą 88 badań nad związkami między niepewnością a ideologią polityczną. W badaniach tych systematycznie uzyskiwano pozytywne związki między cechami odnoszącymi się do niepewności (takimi jak dogmatyzm czy potrzeba poznawczego domknięcia) a przekonaniem pravicowymi, podczas gdy poglądy lewicowe były z nimi negatywnie skorelowane. Wykraczając poza dowody czysto korelacyjne, Nail i McGregor (2009) wykazali wzrost poparcia dla poglądów konserwatywnych jako efekt zamachów terrorystycznych z 11 września 2001 r. w USA. Jak pokazywano wyżej, zamachy terrorystyczne wzbudzają silne poczucie zagrożenia i niepewności (Czernatowicz-Kukuczka i in., 2019). Podobne związki uzyskano w laboratorium jako efekt manipulacji niepewnością, czy to za pomocą aktywizacji myśli o własnej śmierci, czy też przekonania o niesprawiedliwości systemu (Nail, McGregor, Drinkwater, Steele, Thompson, 2009). W efekcie tych manipulacji u osób o poglądach liberalnych nasilały się postawy konserwatywne, takie jak niechęć do związków jednopłciowych.

W sferze postaw politycznych dość długo dominowało jednostronne przekonanie o związku motywacji do redukcji niepewności z ideologią konserwatywną. Nowsze badania wskazują jednak na bardziej złożony wzorzec relacji. Przykładowo Roets, Cornelis i van Hiel (2014) na podstawie analizy danych z Europejskiego Sondażu Społecznego wykazali, że pozytywny związek między otwartością umysłową (którą można traktować jako tolerancję niepewności) a autoidentyfikacją na skali prawica–lewica ujawnił się tylko w krajach Europy Zachodniej, podczas gdy dla krajów Europy Wschodniej wyniki były znacznie słabsze i często odwrotne. Dalsze analizy wykazały, że różnice między Europą Wschodnią a Zachodnią dotyczą głównie sfery ekonomicznej: związek między otwartością a (prawicowymi) przekonaniem ekonomicznymi³ był silnie pozytywny dla krajów Europy Wschodniej, natomiast znacznie słabszy dla krajów Europy Zachodniej. Prawicowe poglądy w sferze kulturowej systematycznie wiązały się z większą zamkniętością umysłową, niezależnie od analizowanego regionu (zob. rysunek 3; Czarnek, Kossowska, 2018). Z kolei Proulx i Major (2013) wykazali, że manipulacja wzbudzająca niepewność prowadzi do nasilenia poglądów liberalnych u osób wyjściowo je wyznających.

wicowych i lewicowych. Warto jednak podkreślić, że w naszym tekście opisujemy te wymiary w sensie psychologicznym, skupiając się na właściwościach umysłowych osób, które je wyznają.

³ Prawicowe przekonania ekonomiczne odnoszą się do preferowania gospodarki wolnorynkowej, zniesienia kontroli cen i sprzeciwu wobec dużej osłony socjalnej. Przekonania lewicowe w sferze ekonomicznej odnoszą się do preferencji egalitaryzmu i państwa opiekuńczego.

Wyniki te wydają się niezgodne z omawianymi wyżej badaniami Naila i in. (2009), sugerującymi, że niepewność prowadzi do postaw konserwatywnych, niezależnie od wyznawanej ideologii. Niestety, badania nad niepewnością i jej powiązaniem z poglądami liberalnymi nie są zbyt liczne. Niemniej jednak istniejące dowody pozwalają przypuszczać, że zarówno afirmowanie ideologii konserwatywnej, jak i liberalnej (zwłaszcza w ich skrajnej, dogmatycznej postaci) może stanowić odpowiedź na niepewność.

Rysunek 3. Otwartość a przekonania polityczne w zależności od kontekstu kulturowego (Czarnek, Kossowska, 2018; dane z Europejskiego Sondażu Społecznego 2016).

Światopogląd (nie)naukowy

Obok ideologii religijnych czy politycznych, sposobem radzenia sobie z niepewnością może być także dogmatyczna wiara w różnego rodzaju teorie, od spiskowych po naukowe. Mimo iż są one nieporównywalne pod względem epistemicznym (teorie naukowe, w przeciwieństwie do spiskowych, niosą wartość poznawczą), to jednak oba typy mają chociażby pozorną moc wprowadzania porządku w istniejący chaos. Pełnią więc analogiczne funkcje motywacyjne. Wiara w nie jest więc efektywną strategią radzenia sobie z niepewnością (Rutjens, van Harreveld i in., 2010).

Dowodów na rzecz związków między niepewnością a wiarą w naukę, rozumianą tu jako bezkrytyczną akceptację twierdzeń naukowych, dostarczają badania Fariasa, Newheiser, Kahane'a i de Toledo (2013). Badacze ci zaprosili do laboratorium dwie grupy wioślarzy: jedna była tuż przed ważnymi zawodami (warunek wysokiego stresu), druga nie miała żadnych konkursów w najbliższym czasie (warunek niskiego stresu). Okazało się, że wioślarze w warunku stresu byli bardziej przekonani o wyższości i specjalnym statusie nauki jako metody porządkowania świata. Podobne wyniki uzyskali Tracy, Hart i Martens (2011), wykorzystując manipulację świadomością własnej śmiertelności (warunek niepewności). Okazało się, że – poddani takiej manipulacji – studenci nauk przyrodniczych silniej wierzyli w teorię ewolucji. Co ciekawe, studenci kierunków innych niż przyrodnicze wykazali w tej sytuacji nasilone przekonanie o prawdziwości kreacjonizmu. Z kolei Rutjens, van Harreveld i in. (2010) wykazali, że wzbudzanie lęku egzystencjalnego prowadzi do silniejszej wiary w postęp gatunku ludzkiego. Wiara ta redukuje lęk poprzez wzmacnianie poczucia kontroli (por. Rutjens, van Harreveld, van der Pligt, 2013). Powyższe wyniki sugerują, że dogmatyczna wiara w naukę może być skutecznym sposobem radzenia sobie z niepewnością.

W przeciwieństwie do teorii naukowych, teorie spiskowe zasadniczo nie poddają się falsyfikacji. Ich podstawowym założeniem jest istnienie ukrytych kolektywnych sprawców, których działania pozwalają wytłumaczyć pozornie niewytłumaczalne zjawiska (Kofta, Sędek, 2005). Badania wykazują, że wiara w tego typu pozorne wyjaśnienia koreluje pozytywnie z potrzebą poznawczego domknięcia (Kossowska, Bukowski, 2015; Marchlewska, Cichocka, Kossowska, 2018). Ponadto w sytuacji eksperymentalnie wzbudzonej niepewności (np. przez przypomnianie sobie nazw emocji związanych z niepewnością), ludzie wyrażają silniejszą wiarę w prawdziwość teorii spiskowych (van Prooijen, Jostmann, 2013). Możliwe również, że dominująca niepewność na poziomie globalnym (zob. Kossowska i in., 2018) sprzyja temu, że kolejne teorie spiskowe uzyskują coraz większe poparcie społeczne. Liczba zwolenników teorii płaskiej Ziemi, zgodnie z którą przekonanie o kulistości naszej planety miałyby być wynikiem spisku NASA, rośnie w zastraszającym tempie. Sondaż przeprowadzony przez YouGov (02.2018) wykazał, że tylko 84% Amerykanów wierzy, że Ziemia jest okrągła; a odsetek ten wynosi jedynie 66% wśród ludzi młodych (między 18. a 24. rokiem życia; Nace, 2018). Podobnie rzecz ma się z rozwojem przekonań antyszczepionkowych, propagujących pogląd, że konieczność szczepień jest wynikiem spisku koncernów farmaceutycznych. W 2017 roku liczba osób

uchylających się od obowiązkowych szczepień w Polsce wyniosła ponad 30 tysięcy. W 2008 roku było ich prawie dziesięciokrotnie mniej (NIZP-PZH, GIS; Czarkowski, Kondej, Staszewska-Jakubik, Cielebąk, 2018). Oczywiście te związki mają tylko charakter spekulacyjny i ich potwierdzenie wymaga przeprowadzenia badań empirycznych, jednak gwałtownie rosnąca popularność teorii spiskowych wydaje się symptomatyczna dla naszych niepewnych czasów.

Omawiane wyżej badania sugerują, że szeroka klasa poglądów społecznych czy ideologii jest motywowana potrzebą redukcji niepewności. Pozostaje pytanie, w jaki sposób tak różnorodne światopoglądy mogą służyć zaspokajaniu tego samego motywu epistemicznego? Odpowiedzi na to pytanie dostarczają dwa pozostałe elementy Modelu 3K, tj. komponent narracyjny (*Narrative*) i komponent społeczny (*Network*).

Komponent narracyjny

Zgodnie z Modelem 3K (Kruglanski i in., 2018) narracja w ramach danej ideologii przyczynia się do zaspokajania dominującej potrzeby przez określanie adekwatnych celów i środków, dzięki którym można je osiągnąć. W zależności od ideologii, cele te to np. utrzymanie tradycji i istniejącego *status quo*, zidentyfikowanie i zwalczanie sił spiskowych rządzących światem, czy też dostąpienie zbawienia. Oczywiście, specyficzne cele nakreślane przez odmienne narracje będą treściowo różne. Wydaje się jednak, że istnieją pewne formalne charakterystyki narracji, które mogą zwiększać jej efektywność w radzeniu w sobie z niepewnością.

Struktura

Wszystkie omawiane poniżej narracje są dobrze ustrukturyzowane, dzięki czemu dostarczają jednoznacznych i czytelnych wskazówek dotyczących tego, co myśleć i jak się zachowywać w konkretnych sytuacjach. Dobrym tego przykładem jest religia, gdzie wszelkie zasady są uświęcone (Atran, Axelrod, 2008) i stanowią podstawę moralnego kodeksu zachowania (np. Dekalog czy Pięć Filarów Islamu), który jest postrzegany przez osoby religijne jako niepodważalnie prawdziwy. Ponadto warto zauważyć, że moc wyjaśniająca religii wykracza poza życie codzienne, dotyka bowiem również egzystencjalnych rozważań o celu ludzkiego istnienia (Silberman, 2005). Pozwala więc uzyskać

odpowiedzi dotyczące nie tylko teraźniejszości, ale też tego, co będzie się działo po śmierci. Co więcej, właśnie przez kodeks moralny dostarcza jasnych wskazówek, co robić, aby uzyskać preferowany wariant wydarzeń.

Również światopogląd ateistyczny dostarcza uporządkowanej i wiarygodnej wizji świata. Jest to szczególnie widoczne w przypadku tzw. Nowego Ateizmu, który wykracza poza samo odrzucenie idei Boga, proponując alternatywne wobec religii wyjaśnienia rzeczywistości (humanizm, nauka; Cimino, Smith, 2007; Stenger, 2009). Przykładem może być Richard Dawkins Foundation for Reason and Science. Instytucja ta dostarcza klarownych informacji obalających religijne dogmaty, proponując wyjaśnienia oparte na dowodach naukowych (Dawkins, 2019). Nowi Ateiści odnoszą się również do sfery moralności, przedstawiając czytelny kodeks postępowania. W swojej książce Harris (2012) formułuje na przykład postulat, że nadrzędną zasadą moralną jest zwiększanie dobrostanu każdej świadomej istoty. W związku z tym postuluje istnienie obiektywnej moralności – zasady wyznacza tu nauka, wskazując, co sprzyja osiągnięciu dobrostanu. Takie uporządkowanie sfery aksjologicznej przyczynia się do zaspokojenia potrzeby pewności (Proulx, 2009).

Podobną rolę mogą odgrywać przekonania polityczne. Ideologie prawicowe/konserwatywne dostarczają jasnej i spójnej wizji świata, w której nie ma wątpliwości, kto jest „dobry”, a kto „zły”, kto jest „swój”, a kto „obcy”, oraz jak należy postępować wobec takich osób. Przykładowo, prawicowe przekonania kulturowe jednoznacznie wskazują, że relacje romantyczne to związek kobiety i mężczyzny, a docelowo – małżeństwo z tradycyjnym podziałem ról płciowych. Powoduje to, że prawicowy system przekonań staje się skutecznym narzędziem radzenia sobie z niepewnością (por. np. Tetlock, 1983).

Przekonanie o większym uporządkowaniu i mniejszej złożoności poznawczej poglądów prawicowych (czy też zwolenników tych poglądów) praktycznie zyskało już status, *nomen omen*, dogmatu. Problem polega na tym, że większość badań nad strukturą poglądów uwzględniała wyłącznie kwestie, które możemy określić jako lewicowe (np. małżeństwa jedнопłciowe, aborcja; por. Kossowska i in., 2018), co oczywiście sprzyja z góry potwierdzeniu tezy o większym dogmatyzmie osób o poglądach prawicowych. Z kolei badania Conway i in. (2016) dowodzą, że w innych kwestiach ideologia lewicowa również dostarcza jasnej i ustrukturyzowanej wizji świata. Wśród przykładów można wymienić zachowania proekologiczne, stosunek do globalnego ocieplenia czy kary śmierci, swobodny dostęp do antykoncepcji. Ponadto badacze ci wykazali także, że postawy osób o poglądach lewicowych nie różniły się poziomem

dogmatyzmu od osób prawicowych. Oznacza to, że w pewnych sytuacjach lewicowe przekonania mogą wiązać się z preferencją prostoty i struktury (np. Tetlock, 1983), ale ze względu na stosowaną metodologię takie efekty są rzadziej relacjonowane w literaturze przedmiotu.

Również teorie spiskowe wskazują ludziom, jak należy interpretować świat. Są atrakcyjne dzięki dostarczaniu prostych i heurystycznych wyjaśnień (Douglas, Sutton, 2015; Kofta, Sędek, 2005). Pozornie nie wyjaśnialne zjawiska zyskują jasne wytłumaczenie (tajne siły realizujące swoje cele kosztem „zwykłych ludzi”), które sugeruje też, jak sobie z daną sytuacją poradzić – ujawnienie spisku doprowadzi do rozwiązania wszelkich problemów. Co prawda, teorie spiskowe wydają się odnosić do wąskiej klasy zdarzeń (katastrofa lotnicza, szkodliwość szczepionek itp.), jednak badania wykazują, że istnieje tzw. mentalność spiskowa (Bruder, Haffke, Neave, Nouripanah, Imhoff, 2013; Moscovici, 1987), czyli indywidualna skłonność do preferowania wyjaśnień spiskowych. Oznacza to, że osoby wierzące w jeden spisek są skłonne dopatrywać się ich również w innych obszarach. Kombinacja kilku teorii spiskowych umożliwia stworzenie kompleksowej wizji świata.

Pewne wątpliwości może budzić w tym kontekście wiara w naukę. Choć nie ulega wątpliwości, że nauka jest ustrukturyzowana, przynajmniej w swojej metodzie, to jednak trudno w niej znaleźć odpowiedzi jednoznaczne i ostateczne (por. Kuhn, 1962). Okazuje się jednak, że objaśniająca moc teorii naukowych może być związana z redukcją niepewności. W jednym ze swoich badań Rutjens wraz z zespołem (Rutjens, van der Pligt, van Harreveld, 2010) prezentował badanym dwie teorie dotyczące pochodzenia życia na ziemi: teorię kreacjonistyczną (dostarczającą jednoznacznych odpowiedzi) oraz teorię ewolucji w wersji chaotycznej lub uporządkowanej. W sytuacji niepewności (zmniejszone poczucie kontroli) badani preferowali wyjaśnienie kreacjonistyczne, ale tylko gdy zapoznawali się z chaotycznym ujęciem teorii ewolucji. Efekt ten nie wystąpił, gdy ewolucja była przedstawiona jako proces przewidywalny. Powyższe badania sugerują, że ustrukturyzowana prezentacja dowodów, niezależnie od jej treści, również pozwala regulować niepewność.

Autorytety

Kolejną cechą narracji odpowiadającą za jej paliatywne funkcje w obliczu niepewności jest odwoływanie się do autorytetów (Kossowska i in., 2018).

Prowadzi to do uprawomocnienia narracji, wzmacniając przekonanie o jej doniosłości i prawdziwości. Podobnie jak sama treść narracji, także autorytety są źródłem wskazówek dotyczących sposobów myślenia i zasad postępowania. Poleganie na nich staje się strategią radzenia sobie z niepewną rzeczywistością.

W przypadku religii ostatecznym autorytetem epistemicznym jest często Bóg, który stanowi źródło wszelkich norm. Jednak religia, za pośrednictwem różnych instytucji (Berger, 1979), sankcjonuje także autorytet globalnych (np. papież Franciszek, patriarcha Cyryl czy założyciel Kościoła Scjentologii Ron L. Hubbard) oraz lokalnych liderów religijnych (np. księży, popów, imamów), którzy stają się przewodnikami w codziennym życiu. Badania empiryczne dowodzą, że religijność wiąże się z nasiloną skłonnością do ulegania autorytetom. Przykładowo, prawicowy autorytaryzm (*right-wing authoritarianism*, RWA; Altemeyer, 1981), którego jednym z elementów składowych jest podporządkowanie autorytetom, pozytywnie koreluje z fundamentalizmem religijnym (Laythe, Finkel, Kirkpatrick, 2001; Johnson i in., 2011).

Ateistyczna narracja jest z kolei wspierana autorytetem wybitnych myślicieli i filozofów. Najlepszym tego przykładem są tzw. Czterej Jeźdźcy Nowego Ateizmu (analogicznie do Czterech Jeźdźców Apokalipsy): Richard Dawkins, Sam Harris, Daniel Dennet i Christopher Hitchens (Hoffman, 2014). Cieszą się oni dużym poważaniem wśród ateistów, a ich publikacje są drukowane w imponujących nakładach. Niestety, nie prowadzono dotychczas badań zajmujących się autorytarnym podporządkowaniem u ateistów. Istnieją jednak dowody pośrednio potwierdzające takie zjawisko. Przykładowo, w badaniach Hunsbergera i Altermayera (2006) prawie połowa rodziców o poglądach ateistycznych deklarowała, że ważne jest dla nich, aby dzieci podzielały ich poglądy (podporządkowanie autorytetowi rodzica). Ponadto siła autorytetu epistemicznego wydaje się podobna u wierzących i ateistów (Kossowska i in., 2018), co sugeruje istnienie analogicznych związków jak w przypadku religii.

W kontekście ideologii politycznych, autorytetami stają się najczęściej przywódcy partyjni, z którymi ludzie się identyfikują i starają się podążać za ich wizją. W Polsce niewątpliwie konserwatywnym (choć niekoniecznie prawicowym) autorytetem jest obecnie Jarosław Kaczyński. Przeciwwagą po stronie liberalno-progresywnej może stać się Robert Biedroń, który cieszy się znaczącym poparciem społecznym. Liczne publikacje dowodzą istnienia związku między autorytaryzmem a ideologią prawicową. Dokładnego przeglądu tych badań dokonali w swoim artykule Jost i in. (2003). W przypadku ideologii lewicowej istnienie związku z autorytaryzmem postulowano od dawna (np.

Rokeach, 1956), choć długo nie udawało się go uchwycić (por. Kossowska i in., 2018). Ostatnie badania wskazują jednak, że autorytaryzm w równym stopniu występuje tak po prawej, jak i po lewej stronie politycznego spektrum (Conway, Houck, Gornick, Repke, 2018). Oznacza to, że skłonność do ulegania autorytetom jest niezależna od orientacji politycznej, różnią się tylko liderzy i treści, którym ludzie się podporządkowują.

W przypadku nauki, autorytetami stają się najczęściej jej popularyzatorzy. Zainteresowanie publikacjami Stephena Hawkinga czy Neila de Grassa Tysona pozwala sądzić, że są oni postrzegani właśnie w tych kategoriach. Odwoływanie się do autorytetów odnajdujemy także w teoriach spiskowych. Poszczególne ruchy mają swoich liderów, którzy szybko zyskują oddanych wyznawców. Na związek między uleganiem autorytetom a myśleniem spiskowym wskazywali sami autorzy teorii autorytaryzmu (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, Sanford, 1950). Również badania przeprowadzone w Polsce dowiodły, że prawicowy autorytaryzm pozytywnie koreluje z myśleniem spiskowym (Grzesiak-Feldman, Irzycka, 2009). Brakuje danych wskazujących na istnienie takiego związku w przypadku wiary w naukę. Wynika to prawdopodobnie z faktu, że stereotypowo nauka kojarzona jest raczej z niezależnością i samodzielnością w myśleniu (np. Mulkey, 1976). Można jednak przypuszczać, że dalszy rozwój badań potwierdzi nasiloną skłonność do, niekiedy bezkrytycznego, ulegania naukowym autorytetom u osób cechujących się dogmatycznym podejściem do nauki.

Omawiane w tym rozdziale poglądy i ideologie mają jeszcze jedną wspólną cechę – funkcjonują w przestrzeni społecznej. Oznacza to, że – choć możliwe jest utrzymywanie różnego rodzaju idei na poziomie indywidualnym – to o ich atrakcyjności i efektywności w radzeniu sobie z niepewnością przesądza współdzielenie ich z innymi ludźmi. Prowadzi nas to do ostatniego komponentu modelu 3K.

Komponent społeczny (*Network*)

Zgodnie z teorią 3K (Kruglanski i in., 2018), sieć społeczna to grupa pozostających we wzajemnych relacjach ludzi, którzy wyznają takie same poglądy (odnoszą się do tej samej Narracji). Zazwyczaj to za jej pośrednictwem ludzie wchodzi w kontakt z różnymi ideologiami. Jej rolą jest również potwierdzanie prawdziwości i wiarygodności komponentu narracyjnego, m.in. przez zapewnianie poczucia współdzielonej rzeczywistości (Echterhoff, Higgins, 2017). Poniżej analizujemy rolę komponentu społecznego w radzeniu sobie z niepewnością.

Identyfikacja z grupą

W swoim modelu Hogg (2000) sugerował, że identyfikacja z grupą pozwala redukować niepewność w wyniku autokategoryzacji. Proces ten prowadzi do postrzegania siebie przez pryzmat prototypu grupowego, który zapewnia zestaw norm i wskazówek dotyczących tego, co należy myśleć i jak się zachowywać. Dla radzenia sobie z niepewnością kluczowa jest więc siła identyfikacji grupowej.

Badania dowodzą, że silna identyfikacja grupowa jest charakterystyczna dla światopoglądu religijnego oraz konserwatywnego (Janoff-Bulman, 2009; Ysseldyk, Matheson, Anisman, 2010). W ramach teorii fundamentów moralnych Haidt wraz ze współpracownikami sugerował, że grupy religijne lub konserwatywne różnią się pod względem moralności od osób niewierzących i liberałów (Graham, Haidt, Nosek, 2009; Haidt, Graham, 2007). Podczas gdy moralność tych ostatnich oparta jest o dwa tzw. indywidualizujące fundamenty moralne (troskę i sprawiedliwość), moralność religijna i konserwatywna uwzględnia również tzw. fundamenty spajające (lojalność grupową, szacunek dla autorytetu oraz czystość/świętość). Opierając się na teorii tożsamości społecznej, Ysseldyk i in. (2010) wykazali, że obok rasy, płci czy narodowości, religia stanowi istotny komponent tożsamości, często jej trzon. Również dla osób o poglądach konserwatywnych identyfikacja grupowa jest ważna (Jost, Ledgerwood, Hardin, 2008). Zwolennicy konserwatywności przejawiają liczne zachowania ukierunkowane na wzmocnienie spójności grupy, takie jak silny podział na naszych i innych (Jost i in., 2008), silniejszy konsensus w obrębie grupy czy przecenianie liczby osób podzielających ich przekonania (Stern, West, Jost, Rule, 2014).

Istnieją jednak dane sugerujące, że silna identyfikacja z grupą nie jest specyficzną charakterystyką grup religijnych i konserwatywnych. Przykładowo Martin (2007) wykazywał, że możemy mówić o dwóch zasadniczych typach ateizmu: negatywnym i pozytywnym. Ten pierwszy jest rodzajem indyferentyzmu religijnego – ateista negatywny nie ma przekonań na temat istnienia Boga, ponieważ ta kwestia w ogóle go nie dotyczy (np. w sytuacji, gdy ateści stanowią większość w społeczeństwie). Z kolei ateizm pozytywny jest powiązany z aktywną niewiarą w istnienie Boga i jako taki stanowi podstawę do wykształcenia tożsamości ateistycznej. Podobnie Doane i Elliott (2015) twierdzą, że status grupy mniejszościowej i dyskryminowanej sprzyja wykształceniu silnej identyfikacji ateistycznej, zgodnie z Modelem Odrzucenia-Identyfikacji (*Rejection-Identification Model*; Branscombe, Fernández, Gómez, Cronin, 2011).

Jeśli chodzi o orientację polityczną, siła identyfikacji z grupą nie różnicuje osób o poglądach konserwatywnych i liberalnych (Greene, 1999). Co więcej, liberałowie też przejawiają tendencję do utrzymywania wysokiej spójności własnej grupy. Świadczą o tym badania zrealizowane w ramach Pew Research Journalism Project (Peterson, 2014), które wykazały, że 44% osób o poglądach lewicowych (w porównaniu do 31% o poglądach konserwatywnych) przyznało się do ograniczenia na Facebooku widoczności postów sprzecznych z ich światopoglądem. Podobnie Cohen (2003) wykazał, że zarówno liberałowie, jak i konserwatyści, deklarując wsparcie dla określonych polityk społecznych, kierują się informacją na temat stanowiska własnej grupy w tej sprawie, ignorując treść ustawy. Prowadziło to do wspierania rozwiązań przeciwnych do wyznawanej ideologii, jeśli tylko ludzie wierzyli, że ich partia je aprobuje. Wyniki te wskazują, że identyfikacja grupowa jest ważna po obu stronach politycznego spektrum.

W przypadku światopoglądu naukowego i spiskowego nie prowadzono badań wprost odnoszących się do postrzeganej ważności własnej grupy. Istnieją jednak pośrednie dowody na to, że również te poglądy mogą stać się podstawą do wykształcenia tożsamości grupowej. Badacze zwracają uwagę na podobieństwa zarówno między zaangażowaniem religijnym a naukowym (Farias i in., 2013; Stenmark, 2017), jak i spiskowym (Franks, Bangerter, Bauer, 2013). W pierwszym przypadku mówimy o wierze w naukę, czyli dogmatycznym przekonaniu o wyższości nauki (lub metody empirycznej) jako jedyne narzędzia pozwalającego dotrzeć do Prawdy. Właśnie ta dogmatyczność i wynikające z niej działania na rzecz promowania jedynie słusznej wizji świata mogą prowadzić do ukonstytuowania się silnej identyfikacji z grupą. Mówiąc o zwolennikach teorii spiskowych, Franks i współpracownicy (2013) sugerują, że grupy te przypominają sekty. Mają sformalizowane credo (konkretna teoria tłumacząca dany aspekt rzeczywistości), a jego głoszenie ma charakter rytuału wzmacniającego spójność grupy. O silnej identyfikacji, analogicznie jak w przypadku identyfikacji religijnej (Atran, Norenzayan, 2004), ma świadczyć także ich skłonność do podejmowania ekstremalnych działań na rzecz grupy. Z kolei Golec de Zavala i Cichocka (2012) wykazały, że podstawą wykształcenia teorii spiskowej (w tym wypadku dotyczącej Żydów) jest kolektywny narcyzm Polaków, który stanowi obronną formę tożsamości grupowej.

Wspólnota poglądów

Sieć społeczna dostarcza ludziom również poczucia współdzielonej rzeczywistości (*shared reality*). Zgodnie z modelem Echterhoffa i Higginsa (2017), poczucie, że inni podzielają nasze sądy, zwiększa przekonanie o ich prawdziwości. Z kolei Dugas i Kruglanski (2018) wskazali, że współdzielenie sądów z innymi stanowi dodatkową weryfikację, przyczyniając się do wykształcenia przekonania o tzw. racji kolektywnej. Dlatego też sądy społeczne wydają się z samej definicji (społeczne = podzielane przez innych) adekwatnymi narzędziami do radzenia sobie z niepewnością.

Jakkolwiek współdzielenie poglądów zwiększa ich efektywność w obliczu niepewności, wiąże się też z negatywnymi konsekwencjami społecznymi, tzn. dyskryminacją jednostek i grup, które tych sądów nie podzielają (Kruglanski, Orehek, 2012). Kontakt z przeciwnymi poglądami prowadzi bowiem do obniżenia przekonania o słuszności własnych sądów, czyli zniesienia bufora chroniącego przed niepewnością (Kossowska i in., 2018). Uprzedzenia wobec osób zagrażających wartościom stanowią więc sposób ochrony własnego systemu przekonań (Brandt, van Tongeren, 2017; Crawford, Pilanski, 2014).

Taką właśnie funkcję uprzedzeń zdają się wykazywać badania nad uprzedzeniami w kontekście religijnym: sugerują one mianowicie, że osoby wierzące nie są uprzedzone do wszystkich, jak wyjściowo zakładano (Hall, Matz, Wood, 2010; Hunsberger, 1995; Kirkpatrick, 1993). Światopogląd religijny wiąże się z negatywnymi postawami wobec takich grup, jak homoseksualiści, ateści, osoby innego wyznania (Brandt, van Tongeren, 2017; Kossowska, Sekerdej, 2015; Kossowska, Czernatowicz-Kukuczka i in., 2017). Nie zaobserwowano natomiast wśród nich uprzedzeń wobec osób czarnoskórych czy biednych (Kossowska, Sekerdej, 2015; Sekerdej i in., 2018). Oznacza to, że uprzedzenia dotyczą tych grup, które np. poprzez naruszanie moralnego tabu (homoseksualiści), czy też całkowite odrzucanie religijnego światopoglądu (ateści) zagrażają przyjętemu przez osoby religijne systemowi wartości. W innym badaniu wykazaliśmy, że możliwość wyrażenia negatywnych postaw wobec ateistów zmniejszyła odczuwane z ich strony zagrożenie (mierzone psychofizjologicznie) u osób o wysokiej ortodoksji religijnej (Kossowska, Szwed, Czernatowicz-Kukuczka, Sekerdej, Wyczesany, 2017). Wynik ten sugeruje, że rolą uprzedzeń może być regulacja negatywnego pobudzenia wynikającego z poczucia zagrożenia i niepewności.

Podobnie jest w przypadku ateistów. W naszych badaniach mierzyliśmy związek ateizmu z uprzedzeniami wobec takich grup, jak katolicy czy zwo-

lennicy ruchu pro-life, których ideologia w sposób bezpośredni lub pośredni narusza ateistyczny system wartości (Kossowska, Czernatowicz-Kukuczka i in., 2017). Okazało się, że dogmatyczny ateizm (mierzony *Skalą przekonań postkrytycznych*; Hutsebaut, 1996) korelował dodatnio z negatywnymi postawami wobec tych grup. Ponadto efekt ten nasilał się w sytuacji eksperymentalnie wzbudzonej niepewności, co ponownie sugeruje, że funkcją uprzedzeń może być redukcja odczuwanego zagrożenia.

W obszarze przekonań politycznych zdecydowanie częściej z uprzedzeniami wiązano światopogląd konserwatywny, liberałów z definicji postrzegając jako bardziej tolerancyjnych (por. Jost i in., 2003). Nowsze badania wskazują jednak, że obie strony politycznego spektrum są równie mocno uprzedzone, tyle że wobec różnych grup (por. Kossowska i in., 2018). Crawford i Pilanski (2014) wykazali, że zarówno osoby o orientacji konserwatywnej, jak i liberalnej czują się zagrożone przez zwolenników przeciwnej opcji, co symetrycznie wiązało się z obniżoną tolerancją wobec tych grup. Również w naszych badaniach wykazałyśmy (Czarnek, Szwed, Kossowska, 2018), że osoby o poglądach konserwatywnych wskazywały grupy lewicowe pod względem obyczajowym (np. feministki, zwolenników *pro-choice*) jako zagrażające ich wartościom, co prowadziło do negatywnego stosunku wobec nich. Z kolei zwolennicy idei lewicowych obawiali się członków grup konserwatywnych obyczajowo (zwolenników *pro-life*, katolików), obdarzając ich niższą sympatią. Również badania McGregora i in. (1998) wskazują na symetryczne wzorce uprzedzeń u zwolenników obu orientacji politycznych. W jego badaniach, w sytuacji eksperymentalnie wzbudzonej niepewności zarówno osoby o przekonaniach prawicowych, jak i lewicowych przejawiały fizyczną agresję, przez nakazywanie spożycia większej ilości bardzo ostrego sosu (często wykorzystywana miara agresji), wobec osób o przeciwnych poglądach politycznych. Wyniki te sugerują, że w sytuacji niepewności obie orientacje pełnią funkcję paliatywną, stąd uruchamia się silna potrzeba ich obrony przez odrzucanie grup obcych, zagrażających tym wartościom.

Dalszych dowodów na rzecz potencjalnej roli uprzedzeń w radzeniu sobie z niepewnością dostarczają badania nad teoriami spiskowymi. Imhoff i Bruder (2014) wykazali, że dla osób odznaczających się mentalnością spiskową, zagrażające i mniej lubiane są grupy postrzegane jako wpływowe oraz posiadające władzę (np. Żydzi, kapitaliści, politycy, naukowcy z NASA). Efekt taki nie występuje w przypadku grup powszechnie uważanych za mniej sprawcze (np. muzułmanie, Romowie). Warto zauważyć, że pomiar samej mentalności

spiskowej nie odnosił się do żadnych konkretnych teorii czy grup. Upředzenia nie wynikają więc ze specyficznej treści, lecz raczej z postrzeganej siły i sprawczości grupy stanowiącej zagrożenie dla „zwykłych ludzi”. Sytuacja jest bardziej skomplikowana w przypadku wiary w naukę. Konstruktu tego nie łączono dotychczas z upředzeniami, ponieważ światopogląd naukowy jest w założeniu moralnie neutralny, nie może więc stanowić źródła żadnych wartości. Rzeczywiście, w badaniach nie wykazano związków między poglądami naukowymi a upředzeniami do Żydów, muzułmanów i mniejszości etnicznych (van der Slik, Konig, 2006). Problem polega na tym, że żadna z tych grup nie podważa bezpośrednio nauki jako sposobu rozumienia świata. Nie ma więc podstaw do wykształcenia się upředzeń. Z kolei cytowany wyżej Harris (2012) sugeruje istnienie moralności opartej na badaniach naukowych. W tym przypadku mogłyby się pojawić upředzenia do grup naruszających zasady etyczne wyznaczone przez naukę.

Podsumowanie

W naszym rozdziale podjęliśmy próbę integracji licznych wyników badań odnoszących się do sądów społecznych w ramach Modelu 3K (Kruglanski i in., 2018). Staraliśmy się wykazać, że u podłoża różnorodnych poglądów może leżeć ten sam motyw, tj. potrzeba redukcji awersyjnie odczuwanej niepewności (komponent motywacyjny). Następnie wykazałyśmy, że komponent narracyjny, niezależnie od konkretnej treści w nim zawartej, przyczynia się do zaspokojenia tej potrzeby, pod warunkiem, że spełnia określone warunki formalne. Jednym z nich jest współdzielenie poglądów, co prowadzi nas do komponentu społecznego. Innymi słowy, wszystkie ideologie o określonej strukturze i funkcjonujące w przestrzeni społecznej mają moc redukcji niepewności. Mogą to być zarówno przekonania religijne, jak i ateistyczne, konserwatywne i prawicowe, naukowe i spiskowe, i zapewne wiele innych, nieomawianych w tym rozdziale. Warto jednak zaznaczyć, że relacja ta może być asymetryczna, tzn. sądy o określonej treści (np. prawicowe czy religijne) mogą lepiej zaspokajać potrzebę pewności niż inne (por. Kossowska i in., 2018).

Literatura cytowana

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality. Studies in Prejudice Series, t. 1*. Nowy Jork: Harper and Row.
- Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism*. Manitoba: University of Manitoba Press.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2(2), 113–133. DOI: 10.1207/s15327582ijpr0202_5
- Atran, S., Axelrod, R. (2008). Reframing sacred values. *Negotiation Journal*, 24(3), 221–246. DOI: 10.1111/j.1571-9979.2008.00182.x
- Atran, S., Norenzayan, A. (2004). Religion's evolutionary landscape: Counterintuition, commitment, compassion, communion. *Behavioral and Brain Sciences*, 27(6), 713–730. DOI: 10.1017/S0140525X04000172
- Berger, P. (1979). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Nowy Jork: Anchor.
- Brandt, M. J., Reyna, C. (2010). The role of prejudice and the need for closure in religious fundamentalism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(5), 715–725. DOI: 10.1177/0146167210366306
- Brandt, M. J., van Tongeren, D. R. (2017). People both high and low on religious fundamentalism are prejudiced toward dissimilar groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 112(1), 76–97. DOI: 10.1037/pspp0000076
- Branscombe, N. R., Fernández, S., Gómez, A., Cronin, T. (2011). Moving toward or away from a group identity: Different strategies for coping with pervasive discrimination. W: J. Jetten, C. Haslam, S. A. Haslam (red.), *The social cure: Identity, health and well-being* (s. 115–131). Nowy Jork: Psychology Press.
- Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., Imhoff, R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4, 225. DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00225
- Cimino, R., Smith, C. (2007). Secular humanism and atheism beyond progressive secularism. *Sociology of Religion*, 68(4), 407–424. DOI: 10.1093/socrel/68.4.407
- Cohen, G. L. (2003). Party over policy: The dominating impact of group influence on political beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5), 808–822. DOI: 10.1037/0022-3514.85.5.808
- Conway III, L. G., Gornick, L. J., Houck, S. C., Anderson, C., Stockert, J., Sessoms, D., McCue, K. (2016). Are conservatives really more simple-minded than liberals?

- The domain specificity of complex thinking. *Political Psychology*, 37(6), 777–798. DOI: 10.1111/pops.12304
- Conway III, L. G., Houck, S. C., Gornick, L. J., Repke, M. A. (2018). Finding the Loch Ness monster: Left-wing authoritarianism in the United States. *Political Psychology*, 39(5), 1049–1067. DOI: 10.1111/pops.12470
- Crawford, J. T., Pilanski, J. M. (2014). Political intolerance, right and left. *Political Psychology*, 35(6), 841–851. DOI: 10.1111/j.1467-9221.2012.00926.x
- Czarkowski, M. P., Kondej, B., Staszewska-Jakubik, E., Cielebąk, E. (2018). *Szczepienia ochronne w Polsce w 2017 roku*. Pobrane z: http://www.wold.pzh.gov.pl/oldpage/epimeld/2017/Sz_2017.pdf
- Czarnek, G., Kossowska, M. (2018). *Openness to experience and ideology in European Western and Eastern countries: Analysis of 7th waves of European Social Survey*. Niepublikowany manuskrypt.
- Czarnek, G., Szwed, P., Kossowska, M. (2018). Right-and left-wing prejudice toward dissimilar groups in cultural and economic domains. *European Journal of Social Psychology*, 49(4), 807–823. DOI: 10.1002/ejsp.2548
- Czernatowicz-Kukuczka, A., Kossowska, M., Szwed, P., Sekerdej, M. (2019). *Radicalization under terrorist threat: Effects of intolerance of uncertainty on attitudes toward immigrants*. Niepublikowany manuskrypt.
- Dawkins, R. (2019). *What we do*. Pobrane z: <https://www.richarddawkins.net/aboutus/>
- Doane, M. J., Elliott, M. (2015). Perceptions of discrimination among atheists: Consequences for atheist identification, psychological and physical well-being. *Psychology of Religion and Spirituality*, 7(2), 130–141. DOI: 10.1037/rel0000015
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2015). Climate change: Why the conspiracy theories are dangerous. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 71(2), 98–106. DOI: 10.1177/0096340215571908
- Dugas, M., Kruglanski, A. W. (2018). Shared reality as collective closure. *Current Opinion in Psychology*, 23, 72–76. DOI: 10.1016/j.copsyc.2018.01.004
- Echterhoff, G., Higgins, E. T. (2017). Creating shared reality in interpersonal and intergroup communication: The role of epistemic processes and their interplay. *European Review of Social Psychology*, 28(1), 175–226. DOI: 10.1080/10463283.2017.1333315
- Farias, M., Newheiser, A. K., Kahane, G., de Toledo, Z. (2013). Scientific faith: Belief in science increases in the face of stress and existential anxiety. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(6), 1210–1213. DOI: 10.1016/j.jesp.2013.05.008
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140. DOI: 10.1177/001872675400700202
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford: Stanford University Press.

- Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M. W. (2013) Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Frontiers in Psychology*, 4, 424. DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00424
- Frenkel-Brunswick, E. (1949). Intolerance of ambiguity as emotional and perceptual variable. *Journal of Personality*, 18, 108–143. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1949.tb01236.x
- Golec de Zavala, A., Cichocka, A. (2012). Collective narcissism and anti-Semitism in Poland. *Group Processes and Intergroup Relations*, 15(2), 213–229. DOI: 10.1177/1368430211420891
- Graham, J., Haidt, J., Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 1029–1046. DOI: 10.1037/a0015141
- Greene, S. (1999). Understanding party identification: A social identity approach. *Political Psychology*, 20(2), 393–403. DOI: 10.1111/0162-895X.00150
- Grzesiak-Feldman, M., Irzycka, M. (2009). Right-wing authoritarianism and conspiracy thinking in a Polish sample. *Psychological Reports*, 105(2), 389–393. DOI: 10.2466/PRO.105.2.389-393
- Haidt, J., Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98–116. DOI: 10.1007/s11211-007-0034-z
- Hall, D. L., Matz, D. C., Wood, W. (2010). Why don't we practice what we preach? A meta-analytic review of religious racism. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 126–139. DOI: 10.1177/1088868309352179
- Harris, S. (2012). *Pejzaż moralny. W jaki sposób nauka może określać wartości*. Warszawa: Wydawnictwo CiS.
- Hoffman, C. (2014). *Sam Harris is still railing against religion*. Pobrane z: <http://www.lamag.com/culturefiles/sam-harris-is-still-railing-against-religion/>
- Hogg, M. A. (2000). Subjective uncertainty reduction through self-categorization: A motivational theory of social identity processes. *European Review of Social Psychology*, 11(1), 223–255. DOI: 10.1080/14792772043000040
- Hogg, M. A., Adelman, J. R., Blagg, R. D. (2010). Religion in the face of uncertainty: An uncertainty-identity theory account of religiousness. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 72–83. DOI: 10.1177/1088868309349692
- Hunsberger, B. (1995). Religion and prejudice: The role of religious fundamentalism, quest, and right-wing authoritarianism. *Journal of Social Issues*, 51(2), 113–129. DOI: 10.1111/j.1540-4560.1995.tb01326.x
- Hunsberger, B. E., Altemeyer, B. (2006). *Atheists: A groundbreaking study of America's nonbelievers*. Amherst: Prometheus Books.

- Hutsebaut, D. (1996). Post-critical belief a new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9(2), 48–66. DOI: 10.1163/157092596X00132
- Imhoff, R., Bruder, M. (2014). Speaking (un-) truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. *European Journal of Personality*, 28(1), 25–43. DOI: 10.1002/per.1930
- Janoff-Bulman, R. (2009). To provide or protect: Motivational bases of political liberalism and conservatism. *Psychological Inquiry*, 20(2–3), 120–128. DOI: 10.1080/10478400903028581
- Johnson, M. K., Rowatt, W. C., Barnard-Brak, L. M., Patock-Peckham, J. A., LaBouff, J. P., Carlisle, R. D. (2011). A mediational analysis of the role of right-wing authoritarianism and religious fundamentalism in the religiosity–prejudice link. *Personality and Individual Differences*, 50(6), 851–856. DOI: 10.1016/j.paid.2011.01.010
- Jonas, E., McGregor, I., Klackl, J., Agroskin, D., Fritsche, I., Holbrook, C., . . . , Quirin, M. (2014). Threat and defense: From anxiety to approach. W: J. Olson, M. P. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology*, t. 49 (s. 219–286). Burlington: Academic Press.
- Jost, J. T., Federico, C. M., Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337. DOI: 10.1146/annurev.psych.60.110707.163600
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129(3), 339–375. DOI: 10.1037/0033-2909.129.3.339
- Jost, J. T., Ledgerwood, A., Hardin, C. D. (2008). Shared reality, system justification, and the relational basis of ideological beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 171–186. DOI: 10.1111/j.1751-9004.2007.00056.x
- Kirkpatrick, L. A. (1993). Fundamentalism, Christian orthodoxy, and intrinsic religious orientation as predictors of discriminatory attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32(3), 256–268. DOI: 10.2307/1386664
- Kofta, M., Sędek, G. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systemic transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1), 40–64. DOI: 10.1080/00207659.2005.11043142
- Kossowska, M., Bukowski, M. (2015). Motivated roots of conspiracies: The role of certainty and control motives in conspiracy thinking. W: M. Bilewicz, A. Cichocka, W. Soral (red.), *The psychology of conspiracy* (s. 145–161). Londyn: Routledge.
- Kossowska, M., Czernatowicz-Kukuczka, A., Sekerdej, M. (2017). Many faces of dogmatism: Prejudice as a way of protecting certainty against value violators among dogmatic believers and atheists. *British Journal of Psychology*, 108(1), 127–147. DOI: 10.1111/bjop.12186

- Kossowska, M., Sekerdej, M. (2015). Searching for certainty: Religious beliefs and intolerance toward value-violating groups. *Personality and Individual Differences*, 83, 72–76. DOI: 10.1016/j.paid.2015.03.053
- Kossowska, M., Szumowska, E., Szwed, P. (2018). *Tolerancja w czasach niepewności*. Sopot: Smak Słowa.
- Kossowska, M., Szwed, P., Czernatowicz-Kukuczka, A., Sekerdej, M., Wyczesany, M. (2017). From threat to relief: Expressing prejudice toward atheists as a self-regulatory strategy protecting the religious orthodox from threat. *Frontiers in Psychology*, 8, 873. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.00873
- Kruglanski, A. W. (1989). The psychology of being „right”: The problem of accuracy in social perception and cognition. *Psychological Bulletin*, 106(3), 395–409. DOI: 10.1037/0033-2909.106.3.395
- Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed mindedness*. Nowy Jork: Psychology Press.
- Kruglanski, A. W., Dechesne, M., Orehek, E., Pierro, A. (2009). Three decades of lay epistemics: The why, how, and who of knowledge formation. *European Review of Social Psychology*, 20(1), 146–191. DOI: 10.1080/10463280902860037
- Kruglanski, A. W., Jaško, K., Webber, D., Chernikova, M., Molinario, E. (2018). The making of violent extremists. *Review of General Psychology*, 22, 107–120. DOI: 10.1037/gpr0000144
- Kruglanski, A. W., Orehek, E. (2012). The need for certainty as a psychological nexus for individuals and society. W: M. A. Hogg, D. A. Blaylock (red.), *Extremism and the psychology of uncertainty* (s. 3–18). Malden: Blackwell Publishing.
- Kuhn, T. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Laythe, B., Finkel, D., Kirkpatrick, L. A. (2001). Predicting prejudice from religious fundamentalism and right-wing authoritarianism: A multiple-regression approach. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(1), 1–10. DOI: 10.1111/0021-8294.00033
- Leung, K., Bond, M. H., de Carrasquel, S. R., Muñoz, C., Hernández, M., Murakami, F., ..., Singelis, T. M. (2002). Social axioms: The search for universal dimensions of general beliefs about how the world functions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33(3), 28–302. DOI: 10.1177/0022022102033003005
- Marchlewska, M., Cichocka, A., Kossowska, M. (2018). Addicted to answers: Need for cognitive closure and the endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), 109–117. DOI: 10.1002/ejsp.2308
- Martin, M. (2007). Atheism and religion. W: M. Martin (red.), *The Cambridge companion to atheism* (s. 217–221). Cambridge: Cambridge University Press.
- McGregor, H., Lieberman, J. D., Solomon, S., Greenberg, J., Arndt, J., Simon, L., Pyszczynski, T. (1998). Terror management and aggression: Evidence that mortal-

- ity salience motivates aggression against worldview threatening others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), 590–605. DOI: 10.1037/0022-3514.74.3.590
- McGregor, I., Nash, K., Prentice, M. (2010). Reactive approach motivation (RAM) for religion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(1), 148–161. DOI: 10.1037/a0019702
- Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. W: C. F. Graumann, S. Moscovici (red.), *Changing conceptions of conspiracy* (s. 151–169). Nowy Jork: Springer-Verlag.
- Mulkay, M. J. (1976). Norms and ideology in science. *Social Science Information*, 15(4–5), 637–656. DOI: 10.1177/053901847601500406
- Nace, T. (2018). *Only two-thirds of American Millennials believe the Earth is round*. Pobrane z: <https://www.forbes.com/sites/trevornace/2018/04/04/only-two-thirds-of-american-millennials-believe-the-earth-is-round/>
- Nail, P. R., McGregor, I. (2009). Conservative shift among liberals and conservatives following 9/11/01. *Social Justice Research*, 22(2–3), 231–240. DOI: 10.1007/s11211-009-0098-z
- Nail, P. R., McGregor, I., Drinkwater, A. E., Steele, G. M., Thompson, A. W. (2009). Threat causes liberals to think like conservatives. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(4), 901–907. DOI: 10.1016/j.jesp.2009.04.013
- Peterson, A. (2014). *Liberals are more likely to unfriend you over politics – online and off*. Pobrane z: https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2014/10/21/liberals-are-more-likely-to-unfriend-you-over-politics-online-and-off/?noredirect=on&utm_term=.279580ba5085
- Proulx, T. (2009). The feeling of the absurd: Towards an integrative theory of sense-making. *Psychological Inquiry*, 20(4), 230–234. DOI: 10.1080/10478400903333494
- Proulx, T., Inzlicht, M., Harmon-Jones, E. (2012). Understanding all inconsistency compensation as a palliative response to violated expectations. *Trends in Cognitive Sciences*, 16(5), 285–291. DOI: 10.1016/j.tics.2012.04.002
- Proulx, T., Major, B. (2013). A raw deal: Heightened liberalism following exposure to anomalous playing cards. *Journal of Social Issues*, 69(3), 455–472. DOI: 10.1111/josi.12024
- Roets, A., Cornelis, I., van Hiel, A. (2014). Openness as a predictor of political orientation and conventional and unconventional political activism in Western and Eastern Europe. *Journal of Personality Assessment*, 96(1), 53–63. DOI: 10.1080/0223891.2013.809354
- Rokeach, M. (1956). Political and religious dogmatism: An alternative to the authoritarian personality. *Psychological Monographs: General and Applied*, 70(18), 1–43. DOI: 10.1037/h0093727

- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind: Investigations into the nature of belief systems and personality systems*. Oxford: Basic Books.
- Rutjens, B. T., van der Pligt, J., van Harreveld, F. (2010). Deus or Darwin: Randomness and belief in theories about the origin of life. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(6), 1078–1080. DOI: 10.1016/j.jesp.2010.07.009
- Rutjens, B. T., van Harreveld, F., van der Pligt, J. (2010). Yes we can: Belief in progress as compensatory control. *Social Psychological and Personality Science*, 1(3), 246–252. DOI: 10.1177/1948550610361782
- Rutjens, B. T., van Harreveld, F., van der Pligt, J. (2013). Step by step: Finding compensatory order in science. *Current Directions in Psychological Science*, 22(3), 250–255. DOI: 10.1177/0963721412469810
- Saroglou, V. (2002). Beyond dogmatism: The need for closure as related to religion. *Mental Health, Religion & Culture*, 5(2), 183–194. DOI: 10.1080/13674670210144130
- Sekerdej, M., Kossowska, M., Czernatowicz-Kukuczka, A. (2018). Uncertainty and prejudice: The role of religiosity in shaping group attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), O91–O102. DOI: 10.1002/ejsp.2298
- Silberman, I. (2005). Religion as a meaning system: Implications for the new millennium. *Journal of Social Issues*, 61(4), 641–663. DOI: 10.1111/j.1540-4560.2005.00425.x
- Silver, C. F., Coleman III, T. J., Hood, R. W., Jr., Holcombe, J. M. (2014). The six types of nonbelief: A qualitative and quantitative study of type and narrative. *Mental Health, Religion & Culture*, 17(10), 990–1001. DOI: 10.1080/13674676.2014.987743
- Stenger, V. J. (2009). *The new atheism: Taking a stand for science and reason*. Amherst: Prometheus Books.
- Stenmark, M. (2017). *Scientism: Science, ethics and religion*. Londyn: Routledge.
- Stern, C., West, T. V., Jost, J. T., Rule, N. O. (2014). „Ditto heads” do conservatives perceive greater consensus within their ranks than liberals? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(9), 1162–1177. DOI: 10.1177/0146167214537834
- Szumowska, E., Czernatowicz-Kukuczka, A., Kossowska, M., Król, S., Kruglanski, A. W. (2019). *Needs, Narratives, and Networks: The 3N Model of Religion*. Manuskrypt wysłany do publikacji.
- Tetlock, P. E. (1983). Cognitive style and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(1), 118–126. DOI: 10.1037/0022-3514.45.1.118
- Tracy, J. L., Hart, J., Martens, J. P. (2011). Death and science: The existential underpinnings of belief in intelligent design and discomfort with evolution. *PLOS ONE*, 6(3), e17349. DOI: 10.1371/journal.pone.0017349
- Vail III, K. E., Arndt, J., Abdollahi, A. (2012). Exploring the existential function of religion and supernatural agent beliefs among Christians, Muslims, Atheists,

- and Agnostics. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(10), 1288–1300. DOI: 10.1177/0146167212449361
- van den Bos, K., Lind, E. A. (2002). Uncertainty management by means of fairness judgments. W: M. P. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology*, t. 34 (s. 1–60). Cambridge: Academic Press.
- van der Slik, F. W. P., Konig, R. P. (2006). Orthodox, humanitarian, and science-inspired belief in relation to prejudice against Jews, Muslims, and ethnic minorities: The content of one's belief does matter. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 16(2), 113–126. DOI: 10.1207/s15327582ijpr1602_3
- van Prooijen, J. W., Jostmann, N. B. (2013). Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43(1), 109–115. DOI: 10.1002/ejsp.1922
- Webber, D., Kruglanski, A. W. (2018). The social psychological makings of a terrorist. *Current Opinion in Psychology*, 19, 131–134. DOI: 10.1016/j.copsyc.2017.03.024
- Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Ysseldyk, R., Matheson, K., Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60–71. DOI: 10.1177/1088868309349693
- Zuckerman, P. (2013). Atheism and societal health. W: S. Bullivant, M. Ruse (red.), *The Oxford handbook of atheism* (s. 497–510). Oxford: Oxford University Press.